व्याकरणपरिचय: —

पाणिनीयव्याकरणप्रवेश: [1]

नीलेश बोडस
neelesh.bodas@gmail.com
22-Oct-2016
Session recording here

वन्दनम्

येनाक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य महेश्वरात्

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचिम् भाष्यकारं पतञ्जलिम्

पाणिनिं सूत्रकारञ्च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

किं नाम व्याकरणम् ?

वि + आ + कृ + (करणे) ल्युट् → व्याकरणम्

- **व्याक्रियन्ते / निष्पाद्यन्ते अनेन शब्दा: तत् व्याकरणम्**
  - तत् शास्त्रं येन शब्दानां रूपसिद्धि: व्युत्पत्ति: वा निर्दिश्यते ।
- **लक्ष्यं च लक्षणं च एतत् समुदितं व्याकरणम् भवति (महाभाष्यम्)**
  - तत् शास्त्रं येन शब्दनिर्माणम् सूत्रै: निर्दिश्यते ।

व्याकरणम् किमर्थम् अध्येयम्?

- **वेदानां रक्षणार्थम्** । वेदानां परिपालनार्थम् लोप-आगम-आदेशादय: वर्णविकारा: ज्ञातव्या: ।
- **विना दोषं लिङ्गविभक्तिवचनपरिवर्तनम् कर्तुम्** । मन्त्राणां यथासमयं विभक्तिलिङ्गवचनादीन् परिवर्तितुम् व्याकरणज्ञानम् आवश्यकम् ।
- **असन्देहार्थम्** । कस्यापि शब्दस्य वाक्यस्य वा कस्यांचिदपि स्थितौ क: युक्त: अर्थ: तत् सन्देहं विना व्याकरणेनैव ज्ञायते ।
- **अनर्थकम् मा अधिगीष्महि इत्यर्थम्** । यत् किमपि कण्ठस्थीकृतम् तस्य व्याकरणज्ञानम् विना अर्थबोध: न सम्भवति ।
- **म्लेच्छाः मा भूम इत्यर्थम्** । व्याकरणं सम्यक् न जानीमश्चेत् अपशब्दानाम् अयोग्यशब्दानां वा उच्चारणम् अपि भवितुम् अर्हति ।

॥ एक: शब्द: सम्यक् ज्ञात: शास्त्रान्वित: सुप्रयुक्त: स्वर्गे लोके कामधुक् भवति ॥

संस्कृतव्याकरणस्य शाखाः

- प्रत्येकस्य वेदस्य व्याकरणशाखा दृश्यते - "**प्रातिशाख्यम्**" । ऋग्वेदस्य ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् , यजुर्वेदस्य वाजसनेयिप्रातिशाख्यम् , सामवेदस्य पुष्यसूत्रप्रातिशाख्यम् - आदयः ।

- सर्वप्रथमं व्याकरणं पाणिनिना न निर्मितम् । तेन व्याकरणस्य एका शाखा निर्मिता - "**पाणिनीयव्याकरणम्**" ।

- लौकिकसंस्कृतस्य वैदिकसंस्कृतस्य च सर्वेषां शब्दानां रूपसिद्धिः पाणिनीयव्याकरणेन विना दोषं दातुं शक्यते ।

- पाणिनिः स्वस्य व्याकरणस्य निर्माणं कर्तुं पूर्वाचार्याणाम् ग्रन्थानां साहाय्यम् अवश्यम् स्वीकृतवान् ।

पाणिनिः - लघुपरिचयः

- निवासः - शालातुरनामग्रामे । माता - दाक्षी, पिता - पणिनः , गुरुः - उपवर्षः । अध्ययनम् - तक्षशीला । कालः - क्रिस्तपूर्वम् 600-तमम् शतकम् ।

- शिवात् माहेश्वरसूत्राणि प्राप्तवान् -

  नृत्तावसाने नटराजराजः ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
  उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम् ।

- पातालविजयम् , जाम्बुवतीविजयम् एतयोः रचयिता ।

- अष्टाध्यायीं विरचितुम् सः सम्पूर्णभारतभूमेः अटनं कृत्वा सर्वान् भेदान् समावेश्य अष्टाध्यायीम् निर्मितवान् ।

अष्टाध्यायी

- व्याकरणस्य नियमा: सूत्ररूपेण निबद्धा: ।
- अष्ट अध्याया:, चत्वार: पादा: , आहत्य ~4000 सूत्राणि ।
- सूत्रोल्लेख: - “अध्याय | पाद | सूत्रक्रमाङ्क ” / “अध्याय . पाद . सूत्रक्रमाङ्क ”
  - यथा - 6 | 1 | 77 इको यणचि
- भिन्नेषु पादेषु सूत्रसङ्ख्या भिन्ना ।
  - लघुत्तम: पाद: = 2.2 - 38 सूत्राणि
  - महत्तम: पाद: = 6.1 - 220 सूत्राणि
- सूत्राणि प्रकरणश: निबद्धानि सन्ति ।
  - कारकविषयकानि सूत्राणि - 1.4 मध्ये
  - समासविधायकानि सूत्राणि - 2.1, 2.2 मध्ये
  - णत्वविधायकानि सूत्राणि - 8.4 मध्ये
  - ...

प्रक्रिया

प्रक्रिया = प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् आरभ्य सूत्राणां साहाय्येन अन्तिमपदस्य निर्माणपद्धतिः ।

रामः पठति

"रामः" पदस्य निर्माणप्रक्रिया -

राम + सुँ [**स्वौजस् ... 4|1|2** इत्यस्मात् प्रथमैकवचनस्य विवक्षायां सुँ-प्रत्ययः]

→ राम + स् [**उपदेशेऽजनुनासिक इत् 1|3|2, तस्य लोपः 1|3|9**]

→ राम + रुँ [**ससजुषो रुँः 8|2|66**]

→ राम + र् [**उपदेशेऽजनुनासिक इत् 1|3|2, तस्य लोपः 1|3|9**]

→ रामः [**खरवसानयोर्विसर्जनीयः 8|3|14**]

"पठति" पदस्य निर्माणप्रक्रिया -

पठ् + तिप् [**तिप्तस्झि... 3|4|78** इत्यस्मात् प्रथमपुरुषैकवचनस्य "तिप्" प्रत्ययः]

→ पठ् + ति [**हलन्त्यम् 1|3|3, तस्य लोपः 1|3|9**]

→ पठ् + शप् + ति [**कर्तरि शप् 3|1|68** इत्यनेन औत्सर्गिकः शप्-प्रत्ययः]

→ पठ् + अ + ति [**लशक्वतद्धिते 1|3|8, हलन्त्यम् 1|3|3, तस्य लोपः 1|3|9**]

→ पठति

सूत्रलक्षणम्

॥ अल्पाक्षरम् असन्दिग्धम् सारवत् विश्वतो मुखम् । अस्तोभं अनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

अल्पाक्षरम्	सूत्रे न्यूनातिन्यूनानि अक्षराणि भवेयुः ।
असन्दिग्धम्	सूत्रम् आवश्यकमर्थं स्पष्टरूपेण ब्रूयात् ।
सारवत्	सूत्रेण सिद्धान्तः साररूपेण उक्तः भवेत् ।
विश्वतो मुखम्	सूत्रस्य प्रयोजनम् बहुषु स्थलेषु भवेत् ।
अस्तोभम्	सूत्रस्य कोऽपि शब्दः अवयवः वा अनुपयोगी मा भूत् ।
अनवद्यम्	सूत्रे दोषा न स्युः।

अष्टाध्यायीरचनातन्त्राणि

माहेश्वरसूत्राणि	उत्सर्ग-अपवादः
प्रत्याहाराः	अनुवृत्तिः
अनुबन्धाः	अतिदेशः
संज्ञाः	परिभाषाः
अधिकारः	असिद्धत्वम्

माहेश्वरसूत्राणि

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

अइउण्
ऋलृक्
एओङ्
ऐऔच्
हयवरट्
लण्
ञमङणनम्
झभञ्
घढधष्
जबगडदश्
खफछठथचटतव्
कपय्
शषसर्
हल्

स्वराः

ह् + अन्तस्थाः

वर्गपञ्चमाः

वर्गचतुर्थाः

वर्गतृतीयाः

वर्गद्वितीयाः + वर्गप्रथमाः

ऊष्माणः

प्रत्याहाराः

अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔ**च्** = **अच्** = स्वराः
हयवरट् ... ह**ल्** → **हल्** = व्यञ्जनानि
खफछठथचटतव् कपय् शषस**र्** → **खर्** = कर्कशव्यञ्जनानि
जबगडद**श्** → **जश्** = वर्गतृतीयाः

6|1|77 इको यण् अचि

- **इ**उण् ऋलृ**क्**
- **य**वरट् ल**ण्**
- **अ**इउण् ... ऐऔ**च्**

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

- प्रत्याहाराः = लघुसंज्ञाः । अन्तिम-अनुबन्धवर्णेन सह पूर्वस्य वर्णस्य योजनेन प्रत्याहाराः सिद्ध्यन्ति ।
- शिवसूत्रैः आहत्य 44 प्रत्याहाराः सिद्ध्यन्ति ।
- अन्ये प्रत्याहाराः -
  सु औ जस् अम् औट् शस् ..... ङि ओस् सु**प्** → **सुप्**
  तिप् तस् झि ... इट् वहि महि**ङ्** → **तिङ्**

अनुबन्धाः

- **अनुबन्धाः** = ते वर्णाः येषां प्रयोगात् पूर्वं लोपः भवति ।
  - **प्रत्ययेषु** - क्त्वा इत्यत्र ककारः । तुमुन् इत्यत्र उकारनकारौ । ल्यप् इत्यत्र लकारपकारौ ।
  - **धातुषु** - डुकृञ् इत्यत्र डुकारञकारौ । पठँ इत्यत्र अकारः । शीङ् इत्यत्र ङकारः ।
  - **आदेशेषु** - शि इत्यत्र शकारः ।
  - **आगमेषु** - नुम् इत्यत्र मकारः । याट् इत्यत्र टकारः ।
  - **गणपाठे** क्वचित् - भवतुँ इत्यत्र उकारः ।
- प्रत्येकस्य अनुबन्धस्य विशिष्टं कार्यं / प्रयोजनम् अस्ति ।
  - यस्मिन् धातौ ङकारः अनुबन्धः, सः आत्मनेपदी । (शीङ् → शेते)
  - यस्मिन् प्रत्यये ककारः अनुबन्धः सः गुणं बाधते । (नी + क्त्वा → नीत्वा)
  - ...

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

संज्ञाः

- **संज्ञा** = व्याकरणविशिष्टानि नामानि । "**नामकरणं संज्ञा**" इति तत्वबोधिनी ।

"वृद्धि" संज्ञा - 1|1|1 **वृद्धिः आदैच्**

आकार-ऐकार-औकाराणाम् "**वृद्धिः**" इति संज्ञा भवति ।

6|1|88 वृद्धिरेचि

7|2|1 सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु

7|2|114 मृजेर्वृद्धिः

"नदी" संज्ञा - 1|4|3 **यू स्त्र्याख्यौ नदी**

ईकारान्त-ऊकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दानाम् "**नदी**" संज्ञा भवति ।

7|1|54 ह्रस्वनद्यापो नुट्

7|3|107 अम्बार्थनद्योः ह्रस्वः

7|3|116 ङेराम्नद्याम्नीभ्यः

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

प्रथमाध्याये	66	द्वितीयाध्याये	8	तृतीयाध्याये	8	चतुर्थाध्याये	4
पञ्चमाध्याये	2	षष्ठाध्याये	2	सप्तमाध्याये	0	अष्टमाध्याये	1
आहत्य 91 संज्ञाः							

अधिकारः

- **अधिकारसूत्रम्** = प्रकरणस्य प्रारम्भिकसूत्रम् ।

विभक्तिप्रकरणम् -

2|3|1 अनभिहिते
2|3|2 कर्मणि द्वितीया
2|3|3 तृतीया च होश्छन्दसि
...
...
2|3|73 चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः

प्रत्ययाधिकारः -

3|1|1 प्रत्ययः
3|1|2 परश्च
3|1|3 आद्युदात्तश्च
...
...
5|4|160 निष्प्रवाणिश्च

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

- आहत्य 73 अधिकारसूत्राणि ।
- अधिकारसूत्राणि केवलं प्रकरणप्रारम्भं निर्देशयन्ति । तेषाम् अन्यः कोऽपि अर्थः नास्ति ।

उत्सर्गापवादः

- **उत्सर्गः** - प्रक्रियायाः प्रमुखसूत्रम् । **अपवादः** - प्रमुखसूत्रस्य अपवादसूत्राणि ।

3|1|68 कर्तरि शप् — **उत्सर्गः**

- सर्वेभ्यः धातुभ्यः कर्तरि प्रयोगे "शप्" इति गणविकरणप्रत्ययः भवति । यथा - पठ् + शप् + ति = पठति ।

3|1|69 दिवादिभ्यः श्यन् — **अपवादः**

- दिवादिगणस्य धातुभ्यः कर्तरि प्रयोगे शप्-प्रत्ययस्य **अपवादरूपेण** श्यन्-प्रत्ययः भवति । यथा - नृत् + श्यन् + ति = नृत्यति ।

7| 1|23 स्वमोर्नपुँसकात् — **उत्सर्गः**

- नपुँसकात् परस्य सुँ-प्रत्ययस्य अम्-प्रत्ययस्य च लुक् स्यात् । यथा - वारि + सुँ / अम् → वारि ।

7|1|24 अतोऽम् — **अपवादः**

- अकारान्त-नपुँसकात् परस्य सुँ-अम्-प्रत्यययोः अम्-आदेशः भवति । फल + सुँ / अम् → फल + अम् → फलम् ।

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

अनुवृत्तिः

सूत्रेषु अदृष्टं (परन्तु आवश्यकम्) पदम् सर्वत्र **पूर्वेभ्यः सूत्रेभ्यः** यथायोग्यं स्वीकरणीयम् ।

1|3|2 उपदेशेऽजनुनासिक इत्

- उपदेशे अनुनासिकः अच् इत्-संज्ञकः स्यात् ।

1|3|3 हलन्त्यम् उपदेशे इत्

- उपदेशे अन्तिमव्यञ्जनम् इत्संज्ञकं स्यात् ।

6|1|77 इको यण् अचि

- इक्-वर्णस्य स्थाने स्वरे परे यण्-वर्णस्य आदेशः स्यात् ।

6|1|78 एचः अय्-अव्-आय्-आवः अचि

- एच्-वर्णस्य स्थाने स्वरे परे क्रमेण अय्-अव्-आय्-आव् -आदेशाः स्युः ।

कस्मिन् सूत्रे कस्य पदस्य अनुवृत्तिः भवति तत् भाष्यात् ज्ञातव्यम् ।

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहाराः
अनुबन्धाः
संज्ञाः
अधिकारः
उत्सर्गापवादः
अनुवृत्तिः
अतिदेशः
परिभाषाः
असिद्धत्वम्

अतिदेश:

- अतिदेश: = कस्यचित् कार्यस्य अन्यपदार्थे आरोपणम् |
- अष्टाध्याय्याम् आहत्य 35 **अतिदेशसूत्राणि** सन्ति ।

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहारा:
अनुबन्धा:
संज्ञा:
अधिकार:
उत्सर्गापवाद:
अनुवृत्ति:
अतिदेश:
परिभाषा:
असिद्धत्वम्

7|1|95 तृज्वत् क्रोष्टु:

यद्यपि क्रोष्टु-शब्द: उकारान्त: अस्ति, तथापि ऋकारान्तशब्दवत् चलति । अत: अस्य रूपाणि (कासुचन विभक्तिषु) दातृ-शब्दवत् भवन्ति ।

यथा - क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टार: ।

ऋकारान्तशब्दस्य गुणा: क्रोष्टु-शब्दे आरोपिता: ।

3|4|85 लोटो लङ्वत्

लोट्लकारस्य प्रत्यया: यत्र विशेषरूपेण पाठिता: न सन्ति तत्र ते लङ्लकारवत् एव भवन्ति ।

यथा - प्रथमपुरुषद्विवचनस्य प्रत्यय: = ताम् ।
मध्यमपुरुषद्विवचनस्य प्रत्यय: = तम् ।

लङ्लकारस्य गुणा: लोट्लकारे आरोपिता: ।

परिभाषा:

- "अन्येषां सूत्राणां अर्थ: कथं ज्ञातव्य:" - अस्मिन् विषये यानि सूत्राणि कथयन्ति, तानि परिभाषासूत्राणि ।
- अष्टाध्याय्याम् 23 **परिभाषासूत्राणि** सन्ति । प्रथमाध्याये 20, द्वितीय-तृतीय-षष्ठाध्याये एकैकम् ।

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहारा:
अनुबन्धा:
संज्ञा:
अधिकार:
उत्सर्गापवाद:
अनुवृत्ति:
अतिदेश:
परिभाषा:
असिद्धत्वम्

1|3|10 यथासङ्ख्यमनुदेश: समानाम्

समसम्बन्धी विधि: यथासंख्यं भवति ।

यथा - 7|1|12 **टाङसिङसाम् इन-आत्-स्या:**
"टा"-प्रत्ययस्य "इन"-आदेश:, ङसिँ-प्रत्ययस्य आत्-आदेश:, तथा ङस्-प्रत्ययस्य स्य-आदेश: ।

1|1|52 अलोऽन्त्यस्य

एकाल्-आदेश: स्थानिन: अन्तिम-वर्णस्य स्थाने भवति ।

यथा - 7|2|102 **त्यदादीनाम:**
त्यदादिगणस्य शब्दानां विभक्तिप्रत्यये परे अकारादेश: भवति । यथा - तद् + औ → त + अ + औ = तौ ।

असिद्धत्वम्

- पाणिनिना अष्टाध्याय्या: भागद्वयं कल्पितम् अस्ति ।
  - **सपादसप्ताध्यायी** - आरम्भिका: सप्त अध्याया: तथा अष्टमाध्यायस्य प्रथमपाद: ।
  - **त्रिपादी-** अष्टमाध्यायस्य अन्तिमा: त्रय: पादा: ।

- **असिद्धत्वम्** - त्रिपाद्या: सूत्रस्य प्रयोगात् अनन्तरम् सपादसप्ताध्याय्या: सूत्रस्य प्रयोग: न करणीय: ।

माहेश्वरसूत्राणि
प्रत्याहारा:
अनुबन्धा:
संज्ञा:
अधिकार:
उत्सर्गापवाद:
अनुवृत्ति:
अतिदेश:
परिभाषा:
असिद्धत्वम्

उदाहरणम् - धृतराष्ट्र: + उवाच इत्यत्र **8|3|19 लोप: शाकल्यस्य** इत्यनेन लोपे कृते "धृतराष्ट्र उवाच" अस्याम् अवस्थायाम् गुणसन्धि: किमर्थम् न भवति ?

उत्तरम् - **8|3|19 लोप: शाकल्यस्य** सूत्रं त्रिपाद्याम् अस्ति । गुणसन्धिविधायकम् सूत्रम् **6|1|87 आद्गुण:** सपादसप्ताध्याय्याम् अस्ति । त्रिपाद्या: प्रयोगात् अनन्तरम् सपादसप्ताध्याय्या: प्रयोगं कर्तुं न शक्यते । अत: अत्र "धृतराष्ट्र उवाच" इत्यत्र गुणसन्धि: न भवति ।

श्वस्तनवर्गे ...

- सूत्राणाम् परस्परेषु बलाबलम्
- सूत्राणां षड् भेदा:
- पाणिनीयव्याकरणस्य ग्रन्था:
- मुनित्रयम्
- व्याकरणस्य अन्ये ग्रन्था:
- ...

[अनुवर्तिष्यते]

समर्पणम्

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चित् दुःखभाक् भवेत् ॥